

ZAJEDNICA IZVRŠITELJA: **Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet**
Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu
i vrtnu umjetnost
Svetosimunska 25, 10000 Zagreb
4 GRADA DRAGODID, Komiža
info@dragodid.org, +385 091 2444263

NARUČITELJ: **Grad Stari Grad**
Novo riva 3, 21460
STARI GRAD

LOKACIJA: Kulturni krajolik Starogradsko polje

STUDIJA

KONZERVATORSKA PODLOGA KULTURNOG KRAJOLIKA STAROGRADSKO POLJE

KNJIGA III - ETNOGRAFSKA GRADITELJSKA BAŠTINA

AUTORI TEKSTA:

Filip Šrajer (urednik), Mirna Ratkajec, Miran Križanić

AUTORI KARTOGRAFSKOG I KATALOŠKOG DIJELA:

Filip Šrajer, Grga Frangeš (urednici), Mirna Ratkajec, Miran Križanić, Luka Forko, Filip Bubalo

REVIZIJA MJERA ZAŠTITE:

Zoran Wiewegh, Sanja Buble, Radoslav Bužančić, Mirna Bojić, Bruno Diklić, Saša Denegri,
Biserka Dumbović Bilušić, Vesna Kezunović, Davor Trupković

Zagreb-Stari Grad, listopad, 2015.

revizija: lipanj 2018.

Zajednica izvršitelja: **Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet**
Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu i vrtnu umjetnost
Svetosimunska 25, 10000 Zagreb
odgovorna osoba: izv. prof. art. Stanko Stergaršek, dipl. ing. arh., predstojnik
4 GRADA DRAGODID, Šapjane
info@dragodid.org, +385 091 2444263
odgovorna osoba: Julia Bakota, mag. ing. agr., predsjednica

Naručitelj: **Grad Stari Grad**
Novo riva 3, 21460 Stari Grad
odgovorna osoba:
Vinko Maroević, dipl. iur., gradonačelnik (do 2017.)
Antonio Škarpa, gradonačelnik (od 2017.)

Lokacija: Kulturni krajolik Starogradsko polje

Naziv studije/projekta: Konzervatorska podloga kulturnog krajolika Starogradsko polje

Broj studije/projekta: 106/015

Stručni tim u izradi studije:

Koordinator izrade studije:
doc. dr. sc. Goran Andlar, dipl. ing. kraj. arh.

Krajobraz:
doc. dr. sc. Goran Andlar, dipl. ing. kraj. arh. (koordinator)
prof. dr. sc. Branka Aničić
doc. dr. sc. Kristina Krklec, dipl. ing. geol.
doc. dr. sc. Ines Hrdalo, dipl. ing. kraj. arh.
Aldo Čavić, prof.
Dr. sc. Dora Tomić, dipl. ing. kraj. arh.
Marija Kušan, dipl. ing. kraj. arh.
Monika Lukić, dipl. ing. kraj. arh.

Arheologija:
dr. sc. Sara Popović, dipl. arheol. (koordinator)
Andrea Devlahović, dipl. arheol.

Etnologija i recentna izgradnja:
Filip Šrainer, dipl. ing. arh., URBING d.o.o. (koordinator)
Grga Frangeš, dipl. etnolog i muzeolog
Mirna Ratkajec, dipl. etnolog i pov. um.
Filip Bubalo, prof.
Miran Križanić, mag. ing. arh.
Luka Forko, stud. etnol.

Revizija mjera zaštite:
Zoran Wiewegh, Sanja Buble, Radoslav Bužančić, Mirna Bojić, Bruno Diklić, Saša Denegri,
Biserka Dumbović Bilušić, Vesna Kezunović, Davor Trupković

Tehnička realizacija kataloga i kartografije:
Mjesto pod suncem d.o.o. ured@mjestopodsuncem.com, <http://www.mjestopodsuncem.com>

Mjesto i datum: Zagreb-Stari Grad, listopad, 2015., revizija: lipanj 2018.

SADRŽAJ

1. Uvod
2. Kratka povijest Starogradskog polja od srednjeg vijeka do danas
3. Metodologija istraživačkog rada i obrade podataka
 - 3.1. Osvrt na izvore podataka
 - 3.2. Antun Vranković: terensko vodstvo, toponimija Polja
 - 3.3. Terenski rad
 - 3.4. Struktura podataka u bazi
4. Tipologija, amterijali i strukture tradicijske gradnje u Polju
 - 4.1. Pojedinačne građevine
 - 4.1.1. Opća tipologija i rasprostranjenost
 - 4.1.2. Gustirne i kamenice
 - 4.1.3. Trimi, teze i kućice
 - 4.1.4. Stanovi i sekundarna naselja
 - 4.1.5. Spremista tradicijskog tipa
 - 4.1.6. Sakralne građevine
 - 4.1.7. Stražbenica – građevina protugradne obrane
 - 4.1.8. Mlinica
 - 4.2. Suhozidi, kolnjici, gomile
 - 4.3. Neki detalji
5. Literatura i drugi izvori

PRILOG A: Katalog evidentiranih objekata

PRILOG B: Kartografski prikazi

- 3.1. Evidentirani objekti etnografske graditeljske baštine, mj. 1:5000
- 3.2. Valorizacija evidentiranih objekata, mj. 1: 25.000
- 3.3. Rasprostranjenost tradicijskih pokrova, mj. 1:25.000

1. UVOD

Tradicijske građevine svjedoče o kontinuitetu poljoprivrednog korištenja Polja te odražavaju vlasničke i gospodarske okolnosti koje su formirale Polje kroz stoljeća. Tijekom dugotrajnog korištenja poljodjelskih površina Starogradskog polja i okolnih brežuljaka, hvarski su težaci razvili karakterističan repertoar tipova manjih kamenih zdanja koje su im služila kao spremišta, skloništa ili nastambe za ljude i životinje.

Slika 1 – trim na Jurkovici, foto: Mladen Plančić

Kako se zadnji, a vjerojatno i povijesni vrhunac intenziteta poljodjelskih aktivnosti desio prije svega nekih 120 godina, tako i većina građevina koje danas postoje u Polju najvjerojatnije potiče iz tog perioda. To neizravno potvrđuje *franciskanski* katastar, a izravno poneka inskripcija na njihovim pročeljima. Ta činjenica, kao i skromnost njihove pojavnosti, vjerojatno su glavni razlozi što su u dosadašnjim studijama i konzervatorskoj zaštiti prostora Starogradskog polja građevine etnobaštine ostale djelomično po strani. Za njihovu prisutnost, broj i značenje šira javnost zna gotovo isključivo zahvaljujući hobističkom interesu pojedinih zaljubljenika u suhozidnu gradnju.

Međutim, kako je glavna arheološka atrakcija Polja suhozidni raster u velikom mjerilu, gotovo neraspoznatljiv osim iz zraka, a pojedinačni arheološki lokaliteti nisu osobito spektakularni, tako ustvari jedino *gustime, teze, trimi i kućice* posjetitelju pružaju plastičnu sliku milenijskog kontinuiteta korištenja ovog prostora, a suvremenom težaku povijesni oslonac u njegovoј svakodnevnoј djelatnosti u Polju.

2. KRATKA POVIJEST STAROGRADSKOG POLJA OD SREDNJEG VIJEKA DO DANAS

Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću spominje otok Hvar zajedno s Bračem, Korčulom i Mljetom u kontekstu graničnih područja Paganije (Neretljanske kneževine). U 11. stoljeću Hvar je postao dijelom srednjovjekovne hrvatske, kasnije hrvatsko-ugarske kraljevine, koja će se u narednom periodu izmjenjivati u vlasti sa Venecijom i Bizantom. U 12. stoljeću osniva se hvarska biskupija, a prijelomna godina koja će označiti početak dominacije Venecije, ali i konačni transfer svjetovne i crkvene vlasti iz Starog Grada u Hvar, bila je 1278. kada se Hvarska komuna uslijed opasnosti od omiških gusara vlastitom odlukom stavlja pod zaštitu Mletačke Republike. Pod njenu konačnu upravnu vlast Venecije Hvar dolazi 1420. godine i ta vlast će trajati do njezina pada 1797. godine. Izdvojenost Hvara kao političkog središta od ostatka otoka, pogotovo njegovog poljoprivredno najproduktivnijeg i najnaseljenijeg dijela sa centrom u Starogradskom polju, imat će posljedice na kasnije povijesne događaje.

Tijekom cijelog srednjeg i duboko u novi vijek, kao i drugdje u Dalmaciji, na otoku Hvaru traje razdoblje kolonatskih odnosa koje karakteriziraju međusobni ugovori vlasnika zemlje (vlastelina ili crkve) i kolonatežaka o obradi dodijeljenih zemalja: „za vječna vremena“ ili „dok loza traje“. U Hvarskom statutu iz 1331. godine, Polje se naziva „Poljem sv. Stjepana i Vrbanja“, što ukazuje na glavnog posjednika zemlje – crkvu u Starome Gradu, te na dominantno naselje. Najveći dio razdoblja vladavine Venecije obilježavaju ratovi sa Turcima. Otok Hvar, kao relativno sigurno utočište, od 15. do 18. st. prima valove doseljenika s kopna, koji *gratiama* od Komune dobivaju posjede izvan već zaposjednutih površina najplodnijeg dijela Polja. Stanovništvo raste, a sa razvojem pomorske trgovine i porastom sigurnosti na moru osnivaju se naselja Vrboska i Jelsa. Zahvaljujući trgovini, ekonomski jača sloj pučana, koji nezadovoljni svojim statusom podižu poznati ustank protiv hvarskog plemstva 1510.-1514., sa ishodištem u Vrbanju. Kakvo je stanje poljoprivredne proizvodnje u to doba, teško je reći jer su izvori oskudni. Priljev stanovništva postoji, međutim postoji i veliki pritisci obveze sudjelovanja u posadama galija, epidemija i povremenih pljačkaških i vojnih pohoda s mora. Izvori ističu nestašicu žita, te povremene vinske viškove, ali uz općenitu zaostalost vinogradarske proizvodnje.

Nakon pada Venecije 1797., otok dolazi pod tzv. „prvu austrijsku upravu“, potom je u francuskoj vlasti 1806.-1814., kada se formalno ukida kolonat i osnivaju općine, da bi najdinamičniji razvoj doživio za vrijeme austro-ugarske uprave do Prvog svjetskog rata. Najznačajniji dokument iz tog razdoblja je katastar *franciskanske* izmjere koja je na Hvaru dovršena 1834., sa reambulacijom 1898. Upravo u drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do velikih uspona i padova u vinogradarskoj proizvodnji uslijed globalnih tržišnih kretanja uzrokovanih bolestima vinove loze (lug, filoksera, peronospora). Kratko i vrlo intenzivno razdoblje prosperiteta za vrijeme kojega su iskrčene brojne površine do tada zapuštene ili pod pašnjacima, okončano je 1909. godine dolaskom filoksere na Hvar, te demografskim slomom uslijed Prvog svjetskog rata, epidemije gripe i iseljavanja s otoka.

Do konačnog ukidanja kolonata dolazi agrarnom reformom 1930. godine, međutim ekonomija se teško oporavlja od demografsko-ekonomskog kraha. Nakon Drugog svjetskog rata grade se velike vinarije i uvode nove sorte čime se teoretski ostvaruju preduvjeti za novi uspon vinogradarstva, ali usitnjenost posjeda, strukturni nedostaci planske privrede i opća deagrarizacija Dalmacije, koja je počela dolaskom turizma u drugoj polovici 20. stoljeća i traje do danas, uzrokuju dodatno napuštanje poljodjelskih površina u Polju.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVAČKOG RADA I OBRADE PODATAKA

3.1. Osvrt na izvore podataka

Izvori za tumačenje i dataciju tradicijske arhitekture, pogotovo rudimentarne arhitekture kakva čini većinu graditeljskog fonda u Polju, vrlo su oskudni. Općenito je povjesnim izvorima slabo pokriveno područje poljoprivrednih odnosa i proizvodnje, na što upozoravaju i vrlo informirani autori (primjerice Kulušić, 1999., Raukar, 2007.), a djelomično je razlog manjku podataka i to što je Venecija relativno malo institucionalne pažnje poklanjala agraru, za razliku od primjerice potpuno reguliranog prometa solju ili djelomično reguliranih obrta. U slučaju Hvara problem je dodatno otežan jer su arhivi nastradali u više navrata kroz povijest. Pogotovo se osjeća nedostatak notarskih spisa ili zapisnika Vijeća, jer su ti dokumenti, kako ističe Raukar (2007:378) „ona osnovica koja omogućuje ulaženje u društvo i u poznавanje ljudske svakodnevice, (...), čemu se suvremena historiografija najviše želi približiti.“

Hvarski statut iz 1331. godine spominje imena suhozida (*maceria*), odnosno *gomila* kojima definira granice Polja sv. Stjepana: *Vuchoslavglia Gomilla*, *Vulcina Gomilla*, *Didina Gomilla*, *Maceria Magna - Vela Gomilla*, *Chergna gomila*, *Dragojeva Gomilla*. Neke od ovih očito slavenskih toponima i danas prepoznajemo u Polju, mada bi vjerojatno bilo vrlo teško ubicirati točne lokacije međaša. Drugu gradnju osim tih gomila, te puteva kroz Polje, Statut ne spominje, kao što ne regulira niti eventualnu gradnju na zemljoposjedima, osim neposredno uz zidine grada.

U bilješkama o *gratiama* od sredine 15. do početka 19. stoljeća, čini se da nema govora o izgradnji poljodjelskih građevina na dodijeljenim posjedima, izuzev ako bi se izričito radilo o stambenim kućama (o *gratiama* vidi Kasandrić, 1978. i Tudor, 2004.). Velik dio originalne dokumentacije je izgubljen, a sekundarni izvori gotovo uopće ne donose podatke o *gratiama* na prostoru Polja (koje su vjerojatno bile dodjeljivane samo iznimno budući da je Polje davno „zaposjednuta“ zemlja). U smislu kompleksnosti vlasničkih odnosa i tadašnjih toponima zanimljivi su dokumenti iz 17. stoljeća koji svjedoče o posjedima viške bratovštine sv. Marije u Velom Selu (Bezić-Božanić, 1987.). Na hvarskom dijelu posjeda bratovštine nabrojano je više lokacija u Polju: Bardo (*uno terreno con doi arborifigari posto in Campo di Sto. Stefano luoco chiamato pod Bardo*), Dračevica, Ivanča njiva / Carevac, Krušvica / Mirje, Vele Moče, Podhum, Račnik, Rugonj itd.

U prvoj polovici 20. stoljeća javljaju se kod nas prvi proučavatelji fokusirani na tradicijsku graditeljsku baštinu, a najznačajniji monografski doprinosi kao rezultat izvornih terenskih istraživanja dani su u drugoj polovici stoljeća djelima Mirka Miličića (1955.) i Aleksandra Freudenreicha (1962. i 1972.) koji između ostalih predstavljaju i neke primjere i sa otoka Hvara (ne i iz prostora Polja). Može se reći da je interes istraživača ruralne arhitekture generalno fokusiran na dvije glavne teme: seoski sklopovi i trimi. Seoske sklopove Hvara, osim Freudenreicha i Miličića (najviše je obrađeno Brusje), monografijom obrađuje i Bojančić-Šćitaroci (1997.), koja se prostorno ograničava na područje između zavale i Jelse, ne idući zapadnije od Pitava. Braica (1997.), navodi nešto nazivlja pojedinih građevnih elemenata ne navodeći o kojem je području otoka riječ. Prema tome, može se reći da sklopovi u obuhvatu zaštite do sada nisu bili obrađivani, osim Maslinovića koji je bio predmet istraživanja KO u Splitu sredinom dvijetisétih. Tih godina (preciznije 2005.), arhitektica Sanja Buble i etnologinja Ivana Radovani iz KO u Splitu poduzele su i terensko dokumentiranje i kartiranje etnobaštine jednog dijela Polja temeljem kojega i jest tradicijska gradnja Polja kasnije ušla u Rješenje o zaštiti.

O trimima se pisalo dosta, pogotovo ako bismo toj temi pribrojili i radove koji se općenito odnose na nepravo svodenje građevine (bunje, kažune, čemere) po istočnom Jadranu. Jedno od glavnih otvorenih pitanja kojim se članci o nepravo svodenim građevinama bave je problematika datacije, odnosno polemika sa tezom koju je iznio još i Ivezović (1925.), a potkrijepio Grga Novak (1960.), o trimima kao arhaičnim nastambama prastanovnika jadranskog prostora. Tu tezu nije osporio Zaninović (1980.), ali jesu još ranije Miličić i Freudenreich, a sa sličnim zaključkom sitezno ju je obradio etnolog Jadran Kale (1998.), inače naš daleko najplodniji znanstveni autor iz područja suhozidne gradnje. O samim trimima u Polju i oko njega najviše se može doznati iz galerije fotografija „Trimi, teze i kućice“ starogradskog autora Mladena Plančića, te iz galerije fotografija i zabilješki amaterskog proučavatelja suhozidne arhitekture Berislava Horvatića, koji je u dva navrata 2002. i 2004. sa vodičem Antunom Vrankovićem iz Svirča obilazio suhozidnu baštinu otoka. U drugom obilasku sudjelovao je i istaknuti proučavatelj tradicijske arhitekture, slovenski arhitekt prof. Borut Juvanec, koji je tom prilikom napravio i arhitektonski snimak tri veća trima.

Možda najbolji opći ključ za čitanje kartografskih i terenskih izvora dao je Sven Kulušić (1999.), a jedan zanimljiv empirijski smjer u dataciji suhozidnog krajolika na primjeru Starogradskog polja predstavio je Ivan Gams (1991.).

Prilikom planiranja terenskog obilaska i obrade podataka najviše su korišteni slijedeći izvori:

- podaci iz monitoringa Starogradskog polja iz 2012., koje je pripremila Sara Popović za Agenciju za upravljenje Starogradskim poljem,
- crteži trima na Munjači, Jurkovici i Teveincima Boruta Juvaneca, te zabilješke i fotografije Berislava Horvatića sa dva obilaska suhozidne baštine otoka Hvara 2002. i 2004. godine, s vodičem Antunom Vrankovićem iz Svirča, objavljene na suhozidnom portalu www.dragodid.org,
- evidencija etnobaštine, KO Split iz 2005. godine, izrađena za dijelove područja Polja sjeverno od glavnog dekumana. U evidenciji su označene lokacije 2 lokvi, 6 gustirni, 10 teza, 13 kućica, 31 trima, 10 sklopova i 4 sekundarna naselja,
- podaci iz javnog popisa suhozida Suhozid.hr, dostupni na Internetu, nastali kao rezultat spontanih unosa, te strukturiranog istraživanja u sklopu nastave kolegija Uređenje ruralnog krajobrazza, studij Krajobrazne arhitekture na Agronomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 2013 i 2014. godine,
- galerija fotografija Trimi, teze i kućice autora Mladena Plančića, objavljena na internetu putem suhozidnog portala www.dragodid.org, galerija sadrži 373 fotografije graditeljske i arheološke baštine okolice Starog Grada, a prevladavaju etnograditeljski objekti. Svaka fotografija originalno je imenovana prema toponimu, detalju na fotografiji, osvjetljenju ili osobnoj asocijaciji autora, primjerice „trim varbonski sakriveni“, „trim u začatu sunca“, „trim, betun i takji“, „trim već poznati“ itd.,
- knjiga „Starogradsko polje“ autora Sare Popović i Alda Čavića u izdanju Muzeja Staroga Grada (2012.), u kojoj su sažeto opisani glavni tipovi graditeljske, arheološke i krajobrazne baštine Polja, sa ucrtanim lokacijama crkvica i nekoliko najistaknutijih lokaliteta etnografske graditeljske baštine (skloovi na Maslinoviku i Rašniku, veliki trim u blizini aerodroma, mlinica),
- fotomonografija Crkve i crkvice Staroga Grada (Jaroszewski, 2009.), u kojoj su autori Vinko Tarbušković i Vinko Ružević tekstovima opisali crkvice u Polju, liturgijske obrede i pučke pobožnosti,

- petodnevno terensko vodstvo, kazivanje i detaljni grafički prikaz toponimije Starogradskog polja poljoprivrednika i hobističkog istraživača Antuna Vrankovića iz Svirča.

3.2. Antun Vranković : terensko vodstvo, toponimija Polja

Antun Vranković iz Svirča je poljoprivrednik, lovac i hobistički istraživač baštine otoka Hvara kojega smo, tragom preporuke Berislava Horvatića, angažirali još u jesen 2014. za obilazak lokaliteta trima za bazu Suhozid.hr, a potom i za ovaj elaborat. S njim smo proveli 5 dana obilazeći lokalitete, što se pokazalo kao vrlo korisnim radi pomoći u „čitanju“ krajobraza i prepoznavanja funkcionalnih detalja za koje inače ne bismo znali, kao što su zamke za ptice, kamenovi za uzjahivanje, „foše“, davno posađena stabla, način podjele posjeda, i tako dalje. Prilikom istraživanja s njim je napravljen kraći nestrukturirani intervju u vezi naziva pojedinih građevinskih detalja i tehnika. Karta toponima koja je u prologu elaborata njegovo je djelo, koje je sastavio uz pomoć još nekoliko domaćih ljudi, uz napomenu da granice lokaliteta nisu nužno fiksne, a i da se toponimi mogu razlikovati obzirom na to da li je riječ o govoru Staroga Grada, Dola, Vrbanja ili Svirča.

3.3. Terenski rad

Kao preduvjet terenskog obilaska izvršena je preliminarna studija prostora koristeći GIS (vidi metodološke napomene u Knjizi I) te dostupne izvore. Kartografske podloge preklopljene su sa dostupnim prostornim bazama podataka. Potom su na temelju ortofoto snimka kartirani vidljivi objekti koji nisu evidentirani u navedenim bazama, te su tako preklopljeni podaci tiskani u radne terenske listove. Definirana je struktura upitnica i vezane prostorne baze podataka kojom će se prikupljati podatci sa terena.

Terensko istraživanje obavljeno je u krajem ožujka 2015. godine, što je doba godine kad je vegetacija u takvom stanju da je idealno prohodna i pregledna. Jedina poteškoća bila je da je uslijed ranijih kiša bio poplavljen dio Polja oko lokve Dračevica. Terensko istraživanje obavljano je u grupama 3 x 2 istraživača različite ekspertiza (etnologija, povijest, arhitektura). Istraživanje je organizirano podjelom prostora na strige antičke parcelacije.

3.4. Struktura podataka u bazi

Tim zadužen za etnologiju i recentnu izgradnju prilikom unosa podataka o pojedinim objektima služio se obrascem u QGIS sučelju. Svaki obrađeni lokalitet ima svoju karticu sa svim prikupljenim podacima i opisom, kao i kratkom interpretacijom, valorizacijom i smjernicama. Ista kartica korištena je i za etnografsku baštinu i za recentnu izgradnju, a radi preglednosti i sustavnijeg unošenja podijeljena je na logičke cjeline: Naziv, Signatura, Osnovni podatci, Konstruktivno-oblikovna obilježja, Opis, Smjernice, Zaštita kulturnih dobara, Valorizacija, Metapodaci (izvori, podaci o unositelju).

- **naziv(+toponim)** naziv je najčešće ujedno tip pojedinog objekta, ponekad pobliže opisan, sa GIS generiranim toponimom, primjerice Trim, Rašnik, ili trim Luke Posinkovića, Jurkovica.
- **signatura** pojedinog nalazišta načini se u formi: E (oznaka za lokalitet etnografske baštine) – oznaka strige – broj unutar strige,
- **osnovni podaci** sadrže vrstu objekta¹ (trim, teza, kućica itd.), položaj na čestici (0-3 m, 3-10 m, >10 m od granice čestice), katastarsku česticu, površinu (bruto svih objekata na lokalitetu: <10 m², 10-20 m²,

¹ vidi sljedeće poglavlje

20-30 m², 30-50 m², >50 m² i >100 m²) i broj etaža, zatim pridruženi sadržaj (gustirna, gumno i sl.), okvirna datacija² (srednji vijek, novi vijek prije 1830., novi vijek nakon 1830., prva polovina 20. st., suvremenost), izvorno stanje³, djelomično izmijenjen objekt, devastiran objekt, recentna građevina), trenutna upotreba (napušteno, gospodarska, turizam/ugostiteljstvo, stambena, gradilište – moguće više istodobno), strukturno stanje (cjelovito, potrebno održavanje, pred urušavanjem, ruševina),

- **konstruktivno-oblikovna obilježja** sadrže podatke o konstrukciji zida (suhozid, vezani kamen, opeka/bloketa, lijevani beton, obloženo kamenom, žbukano, daske/lim/ploče), pokrovu (biljni, kameni, kupa kanalica, ravnio crijepl, salonit/lim, betonska ploča) i konstrukciji krova (nepravi svod, 1 voda, 2 vode, razveden krov, ravan krov)
- **smjernice** za održavanje, korektivne zahvate i rekonstrukciju, sukladno karakteristikama lokaliteta i mjerama zaštite,
- **zaštita kulturnih dobara** je polje koje sadrži broj u registru kulturnih dobara ako je lokalitet pojedinačno zaštićen, te brojeve rješenja o obustavi i/ili uklanjanju građevine (za recentne zahvate),
- **opis** sadrži tekstualni opis građevinskih i oblikovnih karakteristika lokaliteta kako je zatečeno na terenu sa približnim dimenzijama objekta, te ponegdje komentarom vezanim uz zapuštenost, težak pristup i sl., te dvije oznake:
 - potencijal za prezentaciju, gdje su označeni u pravilu svi trimi, te ostali lokaliteti koji su zbog kvaliteta i položaja ocijenjeni kao prikladni za prezentaciju,
 - hitna intervencija, ako postoji potreba za hitnom intervencijom (ako se radi lokalitetu etnografske baštine neposredno ugroženom recentnim aktivnostima),
- **valorizacija** sadrži ocjenu vrijednosti lokaliteta
 - iznimna vrijednost – za objekte vrijedne pojedinačne zaštite ,
 - znatna vrijednost – za objekte koji se kvalitetama ističu od ostalih istog tipa,
 - ambijentalna vrijednost – za objekte prosječne veličine i estetske vrijednosti,
 - bez posebnih vrijednosti – u pravilu za recentnu gradnju ili jako devastirane etno lokalitete,
 - devastacija – samo za recentnu gradnju.
- **izvori** sa navedenim izvorom dodatnih informacija ili fotografije (korišten je dio fotografija iz baze Monitoringa Starogradskog polja iz 2012. godine),
- **metapodaci**, sa datumom obilaska i imenom unositelja.

² Kao srednjovjekovne građevine označene su crkve sv. Kuzme i sv. Jelene, datirane u 15. stoljeće. Raščlamba na građevine građene prije i poslije 1830. rađena je okvirno, na temelju franciskanskog katastra iz 1834. Uz građevine koje su u evidentirane u franciskanskom katastru, i za koje se terenskim pregledom moglo utvrditi da nisu značajnije mijenjane u kasnijem periodu, u grupu građevina starijih od 1830. uvrštene su i manje poljodjelske građevine (trimi, teze itd.) koje se nalaze na parcelama evidentiranim 1834. kao vinograd, temeljem zaključka Svena Kulušića (1999:63): „Bunje smještene unutar ograđenih obradivih površina na kršu gotovo su uvijek iste starosti kao i krčeno zemljiste, pogotovo one koje su udaljenije od naselja i morske obale“. Kuća kod kojih je vidljivija obiljatina upotreba žbuke i detalji poput prozora i sl., te trimi i teze kod kojih su uočena odstupanja od uobičajenog oblikovanja praćena većom upotrebom vezivnog materijala, datirane su u prvu polovicu 20. stoljeća. Razdvjeba na građevine etnografske baštine i suvremene, odn. recentne građevine (pogotovo se tu misli na spremišta tradicijskog tipa sa ravnim krovom), temeljena je na ortofoto snimku iz 1967. godine

³ Izvorno stanje uključuje i slojevitost povijesnih preinaka učinjenih tradicijskim tehnikama i materijalima.

4. TIPOLOGIJA, MATERIJALI I STRUKTURE TRADICIJSKE GRADNJE U POLJU

4.1. Pojedinačne građevine

4.1.1. Opća tipologija i rasprostranjenost

U pojavi najznačajnijih tipova građevina u prostoru Polja pojavljuje određeni obrazac. U nižim dijelovima područja karakterističnih po dubljem sloju tla, osim sveprisutnih *gustimi* koje predstavljaju prvu i najvažniju infrastrukturu poljodjelstva, ima najmanje kamenih građevina pri čemu dominiraju manja spremišta - teze. U kamenom bogatijim zonama počinju se pojavljivati najzanimljivije građevine suhozidnog graditeljstva – *trimi*, te *kućice* raznih veličina kao višenamjenski tip koji uz pohranu alata i uroda omogućuje i povremeni boravak. U zonama najdalje od naselja, zahtjevi poljodjelske, kamenarske ili smolarske djelatnosti uvjetovali su izgradnju manjih i većih sklopova – *stanova* i sekundarnih naselja, u kojima se moglo boraviti i dulje vrijeme, pa i stalno stanovaći. Sakralni objekti pojavljuju se uz povijesne komunikacije.

Tablica – lokaliteti etnografske graditeljske baštine prema vrsti

vrsta lokaliteta	broj ev. lokaliteta	opis/napomena
trim	192	nepravo svođeno kameni zdanje - evidentirani i trimi unutar drugih lokaliteta
teza	90	tradicjsko spremište jednostrešnog krova - nisu zasebno evidentirane teze unutar drugih lokaliteta
kućica	60	tradicjsko spremište ili nastamba dvostrešnog krova
kuća	18	kućice preko 20 m ² bruto tlocrne površine
stan	39	kuća sa pomoćnim objektom ili objektima
sekundarno naselje	9	grupa od više stanova
sakralni objekt	6	1 crkva, 3 kapelle, 2 kapelice
spremište	29	spremište ravnog betonskog krova, tradicijski tip
ostalo	6	mlinica, građevina protugradne obrane, upojna građevina, 2 vrijedne gustirne, lovnotehnički objekt
UKUPNO	449	objekti građeni prije 1968.

4.1.2. Gustirne i kamenice

U prostoru Polja, uz druge građevine ili neovisno od njih, nalazi se velik broj *gustimi* za opskrbu vodom (kišnicom). Samo ih je iz topografske karti u mj. 1:5000 u obuhvatu zaštite evidentirano preko 400, a ukupni broj bi ih mogao biti i do 20% veći. Nisu posebno evidentirane terenskim pregledom, izuzev dvije koje su se isticale veličinom i atraktivnim naplovima od kamenih ploča. Kišnica se u *gustimu* sakupljala preko *pjovera* – ljevkastog kamenog platoa ili sa krovova objekata. Još prvih nekoliko desetljeća 20. stoljeća gustirne su bile svodene, obložene mješavinom *pržine*, *sarbuna* (pijeska) i *japna*. U rijetkim slučajevima su se nalazile zaštićene unutar vlastite kućice.

Slika 2 – mala gustirna i kamenica

Slika 3 – velika gustirna na Maslinoviku (E-D18-4)

Gustirne su se na prijelazu 19. u 20. stoljeće najčešće kopale u kamenitom terenu korištenjem *mašklini* i poluga, te miniranjem na način da se specijalnom šipkom *žigavcem* ili *burgijom* (žigavac je bio veći i njega su opsluživala dva radnika) kopala rupa u kamenu u koju se stavljao crni barut kućne izrade od salitre i drvenog ugljena, zatim ulagala *korda* (stijen, fitilj) i na kraju oprezno nabijala kupa smrvljena u prah koja je služila kao čep. Eksplozija takve *mine* bila je ograničenog djelovanja i okolni kamen bi samo raspucao do mjere da ga se moglo mašklinima i polugama vaditi i sortirati za daljnju gradnju na parceli. U živoj su se stjeni gustirne kopale i na način da se na stjeni ložila vatra, pa bi se sve uklonilo i potom mašklinom razbijao kamen djelomično razgrađen vrućinom, i onda iznova.

Gradnja *volta*, svoda gustirne na kamenom na *armaduri*, oplatni, nazivala se *inkunjot* kamen *na libre*. Prije upotrebe cementa, vodonepropusno vezivo dobijalo se mješavinom *japna* i birane zemlje crvenice, „iz dubine”, nekad davno i *murga*, talog ulja ili pokvareno ulje. Neposredno prije Drugoga svjetskog rata, *gustirne* i njihovi *pjoveri* počeli su se graditi betonom, odnosno oblagati cementnim namazom *likadinom*. Kada je gustirna rađena na način da je djelomično uzdignuta iznad terena, kaže se da je građena *invento*. Uz gustirnu obavezno dolazi bar jedna *kamenica* u koju se izlijeva voda radi napajanja životinja, odnosno pripreme *bordoške juhe* za zaštitu loze ili vapnenog mlijeka za razne potrebe.

Slika 4 – gustirna na stanu na Rudinama (E-X-2) , dijelom gradena *invento*

Slika 5 – gustirna na kamenarskom stanu na Rašniku, dijelom gradena *invento*

4.1.3. Trimi, teze i kućice

Trimi su suhozidne građevine kružnog ili nepravilnog tlocrta, građene isključivo od kamena, bez drvene krovne konstrukcije. Predstavljaju lokalnu varijantu nepravo svođenih kamenih skloništa, kakva se u ostalim hrvatskim suhozidnim lokalitetima nazivaju *kažuni*, *bunje*, *ćemeri* i sl., a prisutna su u kamenim krajolicima diljem Mediterana i zapadne Europe.

Te su građevine iznimno intrigantnog, arhaičnog i karizmatičnog izgleda, na neki način simboliziraju suhozidnu baštinu i često su u glavnom fokusu interesa njezinih entuzijasta i proučavatelja. Stariji autori pripisivali su im veliku starost, povlačeći paralele sa prehistorijskim gradnjama nuragha na Sardiniji i tholosima mikenske kulture, ili u najmanju ruku srednjovjekovnim pandanima u zapadnoj Europi, međutim noviji radovi to uglavnom opovrgavaju i generalno ih datiraju ih zajedno sa ostalim građevinama etnograditeljstva koje je svoj vrhunac na našoj obali imalo u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, pa do Prvog svjetskog rata. Naš kazivač izgradnju trima povezuje sa prvim fazama krčenja pojedine parcele, paralelno, ili čak prije gradnje gustirne. Nisu rijetkost u sklopu *stanova*, a postoje i svjedočanstva o povremenom stanovanju u njima, pogotovo u periodima kriza kad se stanovništvo sklanjalo iz naselja (Bibić-Žiže, 2010.).

Slika 6 – veliki trim na predjelu Duge njive (E-B14-1), u široj zoni arheološkog nalazišta Starač

Slika 7 – veliki trim na predjelu Slovči kod aerodroma (E-C11-10)

Slika 8 – trim sa inskripcijom 1896 na predjelu Rašnik (E-D13-11)

Slika 9 – trim sa inskripcijom 1888 na predjelu Gobaško bardo (E-C20-1)

To u slučaju hvarskeh trima potvrđuje i živa predaja i sjećanje u obiteljima graditelja trima, te odgovarajuće inskripcije godina nad nekim ulazima. Međutim, u ovako starom i slojevitom poljodjelskom krajoliku kakav je Starogradsko polje, nije isključeno da su neke građevine etnograditeljstva porijeklom iz ranijih razdoblja, te bi stoga bilo interesantno, ako se ustanovi metoda za egzaktnu dataciju, izvršiti probna ispitivanja na odabranim primjerima. U svakom slučaju može se pretpostaviti da su skladno građeni trimi izgledom plijenili i nekada kao i danas i predstavljali ponos za svoje vlasnike, pogotovo kada je krajolik zbog manje vegetacije bio puno pregledniji i građevine su se vidjele iz velike daljine.

Naziv *trim* je lokalizam središnjeg i zapadnog dijela otoka Hvara, a osim obuhvata zaštite Starogradskog polja u kojem ih je ovim istraživanjem evidentirano 189, rašireni su po cijeloj zoni, sa drugim „epicentrom“ u zoni Sviraškog vorha u vršnoj zoni otoka. U zoni obuhvata najviše ih ima, i najljepši primjeri nalaze se u krševitijim dijelovima središnje zone polja (Slovči, Rugonji donji, Munjača, Jurkovica itd.), te na brežuljkastim pristrancima (Duge njive, Teveinci, Gobaško bardo, Rašnik, Podmaslinovik, Gornji Rugonji), odnosno gdje ima više pločastog kamena koji je najpogodniji za zidanje *trima*.

Slika 10 – manji dvostruki trim na predjelu Gobaško bardo (E-C19-5)

Slika 11 – dva velika trima na predjelu predjelu Gobaško bardo (E-C20-2)

Glavna konstruktivna odlika trima je tehnika nepravog svodenja. Tehnika zidanja nepravog svoda omogućuje vještom graditelju da ekonomično, bez nabavke dodatnih materijala osim prisutnog kamena, sagradi sklonište od nevremena i spremište alata. Zida se kružno, tako da je svaki idući red kamena konzolno istaknut prema unutra, tj. čini kružnicu malo manjeg promjera nego što je ona ispod. Na taj način se zida dok se promjer sasvim ne smanji a u interijeru nastane forma *neprave* kupole. Kupola izvana nije vidljiva jer ju je potrebno zaštiti i stabilizirati masom kamenja. To se ponekad čini uredno, formirajući oblik krnjeg stoča ili formu sa nekoliko prstena - *koloča*, a ponekad i menje uredno, zbog čega je takve trime teško razlikovati od mnoštva sličnih gomila u (zaraslom) krajoliku – tek po nešto markantnijem obliku, po zadnja dva tri reda ploča kupole koje nekad proviruju iz korpusa građevine, te po *huhuriću* – uspravljenom kamenu za stabilizaciju najviše ploče.

Trimi se razlikuju se po veličini, starosti, kvaliteti gradnje, oblikovanja i organizacije prostora. U Polju su najčešći jednostruki trimi, no mogu se susresti i dvostruki trimi, građeni jedan uz drugoga pri čemu se u jednom obično boravilo a u drugome kuhalo, odnosno u jednom boravilo, a u drugome držala životinja. Nalazimo i trime uklopljene u funkcionalnu cjelinu *stana* (vidi opis građenja stana). *Trim* može biti ugrađen i u *kolnjik* (suhozidnu među ili put), što rezultira uštedom kamena i prostora na parceli. Razlikuju se trimi minimalnih dimenzija (promjera 2-3 m), koji su služili kao spremišta i za vrlo kratki boravak ljudi, od onih većih (promjera 4-5 m) u kojima je ponekad bilo ognjište i koji su mogli poslužiti kao višednevna skloništa, pa i reprezentativni element posjeda i mjesto okupljanja.

Slika 12 – pristrišak na predjelu Ivončeve njive (E-D8-7)

Slika 13 – „dječji trim“ na predjelu Varbonske rudine (E-E15-1)

Ulez u trim je formiran na pogodnoj strani, mahom okrenut suprotno od udara lokalno najjačeg vjetra (bure svakako, a ovisno o lokalitetu juga, odnosno tramuntane). Ako to nije bilo moguće postići iz razloga pozicioniranja na parceli, uz trim nalazimo i dodatni zid - burobran koji tvori malo predvorje. Ulazni otvor često je formiran masivnijim vertikalnim kamenjem i horizontalnim nadvojem od masivne kamene ploče. Iznad ulaza, pogotovo većih dimenzija, česta je pojava rasteretni otvor iznad glavne ploče sa sekundarnim nadvojem koji otklanja opterećenje sa najosjetljivijeg središnjeg dijela raspona kamenog nadvoja. Kamen vrlo dobro podnosi opterećenje na pritisak, ali je slab na savijanje pa nadvoji bez rasteretnog otvora lakše pucaju. Pod trima je redovito od nabijene zemlje, ponekad pokriven kamenim pločama, a kao i u drugim poljskim građevinama pojavljuju se male niše za odlaganje primjerice svjeće ili sličnih utilitarnih sitnica. Ispred nekih trima izgrađeni su torovi za životinje. Poseban oblik trima je *pristrišak*, malo nepravo svodeno

sklonište za zaklon od pljuska za samo jednog čovjeka (*dokli pristriši kiša*), izgleda kao uspravljena polovica korita od broda. Ponegdje, najčešće po vrhovima gomila gdje ima kamena u izobilju može se vidjeti i zagonetni minijaturni trim. Takve trime gradila su težačka djeca, na taj način se zabavljajući ali i vježbajući suhozidnu vještina kojom je u prošlosti morao do određene mjera baratati svaki težak.

Slika 14 – velika teza s gustirnom na predjelu Jorine (E-B6-3)

Slika 15 – mala teza s gustirnom na predjelu Ograda (E-D11-7)

Teze su manje građevine pravokutnog tlocrta, natkrivene jednostrešnim krovom na drvenom krovištu, pokrivene kamenim pločama, u kasnijim varijantama utorenim crijeponom. Zbog potrebe za drvenom građom i kamenim pločama, zahtjevnije su od trima, u pogledu nabave materijala, ali su manje, praktičnije za izradu imaju i bitnu prednost - kameni pokrov krova često služi kao *pjover* pridruženoj gustirni, pa dvije funkcije srastaju na način da je teško reći koja je primarna - skupljanje vode ili zaklon/spremište. Ulaz u tezu je kroz vrata na zabatnom zidu, najčešće sa drvenim nadvojem i osiguran drvenim krilom koje se otvara prema unutra. Terenskim pregledom evidentirano je 90 teza, sa onima u sklopu stanova, sekundarnih naselja i sklopova gospodarskih objekata koje nisu zasebno evidentirane taj broj bi mogao iznositi i do 150.

Slika 16 – mala kućica na predjelu Dračevica (E-D15-1)

Slika 17 – jednostavna stojna kuća u sklopu stana na predjelu Slovči (E-C12-8)

Kućice su jednostavne tradicijske poljske građevine prizemnice pravokutnog tlocrta natkrivene dvostrešnim krovom. Funkcija im je utilitarna i vezana za djelatnosti polja, pa tako većinom služe kao spremišta alata, zaklon od nevremena te povremeni boravak ljudi. Ako su u sklopu stana i služe za produženi boravak, zovu

se ***stojne kuće***. Mogu biti samostalne na parceli ali i dvojne (međusobno dijele zabatni zid), proširene pomoćnim objektima u *stan*, ili pak okupljene u *sekundarno naselje*. Kućica se gradi kao integralni dio parcele i smješta na njezin rub, neposredno uz suhozidnu među, a ponekad se i ugrađuje u zid radi što veće uštede prostora i građevnog materijala. Važno je ostaviti što više prostora plodnoj zemlji za obradu.

Slika 18 – unutrašnjost ruševne kućice

Slika 19 – ista kućica izvana, uz nju se nalazi teza i gustirna i zajedno čine mali *stan*, Moče (E-C16-5)

Zidovi mogu biti građeni *usuho*, ili pak vezani vapnenim mortom ili mješavinom morta i zemlje. Kuće u kojima su boravili ljudi uglavnom su bile zidane kamenom s vezivom, iznutra ožbukane radi zaštite od propuha, vlage i kukaca. O načinu zidanja ovisi debljina zida koja varira od 60-80 cm kod suhozidne tehnike do minimalno 50 cm kod vezanog zida. Elementi zidanja prate statičke zahtjeve pa su uglovi od klesanjem dotjeranijeg i krupnijeg kamenja, isto kao ziđe oko otvora glavnog ulaza. O finoći obrade ovisi varijacija debljine zida - grublji zid je ujedno i nešto deblji od finije klesanog. Osim nužnih konstruktivnih elemenata nalazimo utilitarne detalje poput većih ili manjih niša s unutarnje strane zida. S obzirom na rudimentarnost poljske gradnje, ovakvi detalji djeluju gotovo kao ukras, ili barem znak dodatnog oblikovnog truda graditelja.

Osim vrata glavnog ulaza, koja su pozicionirana na duljoj stranici tlocrta uglavnom nema drugih otvora. Okvir vrata formiran je direktno zidanjem, bez kamenih ili drugih pragova. Nadvoj je od drvenih greda. Prozori, ako ih ima, su mali pravokutni i bez stolarije osim zaštitnih drvenih kapaka.

Krovište je jednostavno dvostrešno roženičko, sljeme na paralelnog sa dužom stranicom tlocrta. Građa je manja i lakše nabavljava zbog skromnih dimenzija i malih raspona - za tlocrt kućice uobičajenih dimenzija cca 3x5m, najdulje grede su 5m, a dovoljan presjek je 10x10cm. Gradnja krovista je tekla tako da su na zidovima bile položene drvene grede *bankine* (podrožnice), na koje su dolazili *kaparijuni* (rogovi) spojeni u *slimenoj gredi*. Okomito na *kaparijune* postavljene su *skugle*, oblice od jasena ili *gluhača* koje su služile kao podloga za postavljanje pokrova od kamenih ploča. Izbor pokrova tradicionalno je ovisio o dostupnosti različitih materijala, klimatskim prilikama i namjeni građevine pa se tako pokrov od kamenih *ploča* sam po sebi nametnuo kao najprikladnije rješenje. Kasnije je jeftiniji i dostupniji postao utoren i crijepljivi *francuzica*, koji je bio praktičan za zamjenu kamena jer mu odgovara isti nagib krova od cca 40 stupnjeva. Sljeme je pokriveno uzdužnim redom kupe kanalice. Kameni krov završava malom strehom – *grundolom*, građenim od većih i biranih, klesanih kamenih ploča za zaštitu zida od kiše.

Slika 20 – *ponare*

Slika 21 – *interijer sobe sa veltrinom*

Kuća je imala ulaz zatvoren drvenim vratnicama koje su štitili drveni kapci (koji su do danas najčešće uništeni pod utjecajem atmosferilija). Nadvoji nad vratima, prozorima i nišama obično su bili od većeg i pravilnije dužeg kamena ili od kvalitetnijeg komada drva. Niše, *ponare* i *veltrine* služile su kao spremišta i odlagališta. *Ponare* su manje četverokutne niše, dok su *veltrine* imale ulogu zidnog ormara. Završavale su ravno ili u trokut te je u njih bilo ugrađeno nekoliko drvenih polica.

Pod kuće bio je zemljani ili popločen kamenim pločama. Ponekad se uz stražnji zid kuće, radi nagiba terena i oborinskih voda, gradilo odvodni kanal - *foša*.

4.1.4. Stanovi i sekundarna naselja

Slika 22 – sekundarno naselje na Maslinoviku (E-D18-6)

Slika 23 – sekundarno naselje na Maslinoviku (E-D18-6)

Stanovi su građevni sklopovi koji se sastoje od kuće za stanovanje i pomoćnih građevina, a sekundarna naselja su nešto veći sklopovi, najčešće nastali tako što bi se na izvorni *stan* proširenjem obitelji dodao još jedan. Karakteristični su za sjeverni dio obuhvata zaštite, dalje od naselja, a obično se nalaze neposredno uz plodnu zemlju ili neki drugi važni resurs (kamenolom). Gradili su se kao povremena naselja za sezonski

boravak tijekom radova u polju, mada postoje primjeri (Maslinovik, Rašnik) gdje se u njima stalno stanovalo. Sekundarno naselje na brežuljku Maslinoviku, sa dvije stambene katnice, te pomoćnim objektima, velikom gustirnom i trimima svojim topografskim položajem i arhitekturom odskače od standarda gradnje u polju i predstavlja iznimni etnograditeljski lokalitet vrijedan pojedinačne zakonske zaštite.

Slika 24 – stan na Rašniku (E-D13-3),

Slika 25 – stan na predjelu Jurkov dolac (E-D22-5)

U sklopu *stana* nalazila se *stojna kuća*, kuća koja je služila za boravak ljudi, te pomoćne građevine poput štale za smještaj životinja, *teza*, *trim* i jedan ili više *osika* (torova). Uz stan nalazila *gustirna* s jednom ili više *kamenica* za sakupljanje kišnice i napajanje životinja. *Stojne* kuće je nastanjivalo više obitelji ili jedna veća obitelj – ponekad je sklop građen na način da se kuće nastavljaju jedna na drugu a ponekad u formi raštrkane grupe. U sklopu sekundarnog naselja najčešće se nalazilo više pomoćnih kućica, štala koje su se koristile za smještaj životinja, zatim kuhinja s krušnom peći, jedna ili više *teza* koje su se koristile kao spremišta te jedan ili više *trima* u neposrednoj blizini ili malo dalje od naselja. Takva su naselja često imala više *osika*, često većih dimenzija. Ti su torovi služili za smještaj životinja, konja ili magarca, bili su ogradieni suhozidom i nenatkriveni. Uz njih je često bio manji takav prostor za skladištenje gnjoja - *gnjojnica*.

Pojedinačni stan najlakše je raspoznati po prisustvu *gustirne* za opskrbu vodom (kišnicom); sekundarno naselje sa samo jednom gustirnom može se samo uvjetno tako nazvati jer to znači da diferencijacija vlasnika (primjerice dva brata ili dvije generacije iz iste obitelji) nije do kraja bila provedena.

Izgradnja *stana* započela je kopanjem *gustirne* koja je bila neophodna za nastavak gradnje i život ljudi. Prilikom kopanja vadio se i odvajao kamen koji se dalje koristio za gradnju, krupni za zidanje, sitniji za ispunu. Nakon *gustirne* ili paralelno s njom gradilo se sklonište/spremište, *trim* ili *teza*. Nakon što su se osigurali osnovni uvjeti za boravak ljudi, krenulo se s izgradnjom preostalih građevina. Kamen za gradnju vadio se iz *kava*, kamenoloma koji su se ponekad nalazili uz *stan*, a ponekad su bili prilično udaljeni pa je dopremanje kamena od *kave* do gradilišta predstavljalo dodatni mukotrpan posao. Postojale su obitelji koje su se bavile kamenarstvom, na predjelu Rašnik postoji jedan iznimno skladno građen stan obitelji kamenara okružen *kavama*.

Slika 26 – stan obitelji kamenara na Rašniku (E-E14-4)

Slika 27 – stan obitelji paklinara na predjelu Varbonske rudine (E-D22-1)

Kuće u kojima su boravili ljudi i njihovi detalji uglavnom su opisani u prethodnom opisu *kućice*. Negdje u prvoj polovici 20. stoljeća gradile su se nešto veće kućice, sa većim otvorima, više žbuke na pročelju, poneka čak i sa prozorima sa staklenim oknima. Ostaci nekoliko takvih stanova mogu se naći na krajnjem sjevernom području (Varbonska rudina, Priloge, Podmaslinovik), a ostaci *pitera* (malih serijski proizvedenih glinenih posudica) i *latica* (limenih pera) u pomoćnim objektima nekih od tih stanova odaju novu djelatnost koja je služila kao dopunski, možda nekim i glavni izvor prihoda: skupljanje pakline (smolarenje).

Slika 28 – piter i latica postavljeni na koru bora način kako se skupljala paklina

Slika 29 – piteri i latice rasuti na podu trima

Pomoćne zgrade na okućnici su bile tipa teza ili kućica, a često je na okućnici prisutan i prvotni trim. Pomoćne zgrade obično su zidane bez veziva i neožbukane, pokrivenim kamenim pločama ili biljnim pokrovom. Uz kuhinju je često bio i zidani *komin*, ispred kuće kameni stol i klupe te jedna ili više terasa za sušenje smokava.

Uz stan ili sekundarno naselje često su bili posaćeni čempresi koji danas služe kao markeri u prostoru i upozoravaju na postajanje nekadašnje naseobine unutar nepreglednih zaraštenih površina.

4.1.5. Spremišta tradicijskog tipa

Oblikovno i konstrukcijski izvan uobičajene predodžbe tradicijske arhitekture, na prostoru Polja postoji tridesetak spremišta kvadratnog tlocrta krovom od tanke betonske ploče građenih prije 1968. godine. Ove se građevine mahom nalaze u nižim dijelovima Polja, pogotovo na području između Staroga Grada i Dola, gdje do tada zbog nedostatka kamena sa parcele gradnja nije bila logistički jednostavna. Građena uz upotrebu cementa, koji je na širem splitskom području prisutan još od početka 20. stoljeća, ovakva su spremišta postupno postala glavni tip poljodjelske građevine u Polju, te se, zamijenivši *tezu* i *trim*, te zaradivši generički naziv *kućica*, u sličnom obliku se grade do danas. Na taj je način ovaj tip postao svojevrsna poveznica između starije i novijih tradicija gradnje u Polju.

Slika 30 – kameno spremište na predjelu Ivončeve njive (E-D9-8)

Slika 31 – kameno spremište na predjelu Vugava (E-B7-9), inskripcija 1941. na cementnoj površini kamenice

Otprilike polovica primjera ima zidove građene od kamena, desetak njih primjera žbukano je karakterističnom žbukom čija sivonarančasta boja potječe od boje lokalnog pijeska sarbuna, a 6 ih je izrađeno od lijevanog betona. Ploča krova debljine je do desetak centimetara, sa strehom do pola metra. Vrata su obično jedini otvor, a česti su dodatni otvore za prozračivanje pri vrhu zida, vjerojatno da bi se izbjegla kondenzacija i pljesan na zidovima i stropu izrađenim od vodonepropusnog materijala.

Slika 32 – žbukano spremište na predjelu Garmica (E-B7-5)

Slika 33 – betonsko spremište na predjelu Lokve (E-F11-2)

4.1.6. Sakralne građevine

Slika 34 – crkva Sv. Kuzme i Damjana (E-E5-4), foto: Chippewa, Wikimedia Commons⁴

Slika 35 – kapela sv. Jelene (E-B6-2)

O važnosti kršćanskog vjerovanja za lokalne zajednice koje gravitiraju Polju možda najbolje svjedoči procesija *Za križen*, središnji liturgijski ali i društveni događaj Jelse, Vrboske, Vrbanja, Pitava, Vrisnika i Svirača. Procesija istodobno kreće iz svih 6 mjesta, te svojoj kružnoj trasi na dionici od Vrbanja do Vrboske prolazi Poljem, a na dionici od Svirča do Vrbanja njegovim rubom.

Na više sjecišta puteva u Polju postavljeni su križevi, a ne računajući crkve u naseljima, u obuhvatu zaštite postoji 6 crkvica, odnosno kapela. Najveća i najstarija je **crkva sv. Kuzme i Damjana** ispod Vrbanja, građena početkom 15. stoljeća. Uz crkvu se nalazi i neistraženo srednjovjekovno groblje. Postupno napuštanje ove crkve i preseljenje težišta vjerske prakse na crkvu sv. Duha vezano je uz osnivanje župe u Vrbanju sredinom 15. st., jačanje pučkih bratovština, te emancipaciju zajednica središnjeg dijela otoka od vlasti (između ostalog i crkvene) u Hvaru, procesu koja je kulminirao pučkim ustankom početkom 16. st (Duboković-Nadalini, 1959.). Crkva je zaštićena kao nepokretno kulturno dobro, br. Z-5755.

Iz vremena 15. stoljeća je i **kapela sv. Jelene**, u narodu zvana *Sveta Jelina*, na starom putu cesti iz Staroga Grada prema Dolu. Prema zapažanjima Alda Čavića iz Muzeja Staroga Grada (Popović i Čavić, 2009.), a na temelju radova koji povezuju kršćanska svetišta izvan naselja sa njihovim staroslavenskim prethodnicima i stavljuju ih u određeni međusobni odnos (Pleterski, 1996. i drugi), lokacija i titular crkvice Sv. Jeline odgovaraju mogućoj lokaciji staroslavenskog svetišta Mokoši, pri čemu formiraju i odgovarajući trokut sa lokalitetima posvećenim ostalim mitološkim parovima (Sv. Vid-Perun povrh Vrbanja i Sv. Mihovil-Veles u Dolu). Ta interpretacija možda donekle objašnjava i zagonetni reljef medvjeda na pročelju. Građevinski nije u dobrom stanju, pokrov krova se počeo rušiti. Kapela je u periodu 2004.-2007. bila preventivno zaštićena kao kulturno dobro. Datum isteka preventivne zaštite: 28. 04. 2007. Broj regista: P-816.

⁴ "Sv.kuzma i damjan vrbanj hvar" by Chippewa - Vlastito djelo postavljača. Licensed under GFDL via Wikimedia Commons https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sv.kuzma_i_damjan_vrbanj_hvar.jpg

Slika 36 – kapela Gospojica (E-B10-2)

Slika 37 – kapela Sv. Mihovila (E-E5-1), foto: Chippewa, Wikimedia Commons ⁵

Ostalo su zavjetne kapele i kapelice koje su podizali istaknuti pojedinci, vlasnici zemlje u Polju. **Gospojica**, kapela posvećena Bogorodici potječe s kraja 16. stoljeća i nalazi se na predjelu Knežine nadomak Staroga Grada. Na staroj cesti nadomak Vrbanja na predjelu Pod Hum nalazi se **kapela sv. Mihovila** iz 1886. godine, a namladja i najmanja je **kapelica Srca Isusovog** (E-C5-3) u polju pod Dolom, na starom putu na tromeđi predjela Pod borje, Gornji Rugonji i Jorine, izgrađena 1922. Terenskim obilaskom evidentirana je još jedna kapelica uzidana u ogradnu gomilu na k.č.zgr. *93 k.o. Stari Grad (E-B5-1), težački zavjetni križ – mjesto za molitvu načinjeno od rudimentarno obrađene kamene ploče uzidane u gomilu na nevelikoj privatnoj parceli, te mali poklonac sa likom sveca na ogradnom zidu uz imanje na Močama.

Sve crkvice i kapelice su skromnog su oblikovanja, jednostavnog pravokutnog korpusa (crkva sv. Kuzme i Damjana ima apsidu), sa dvostrešnim krovom pokrivenim kamenim pločama. Gospojica je prilikom nedavne obnove pokrivena mediteran crijepom. U njoj se prve subote u svibnju odvija godišnji blagoslov Polja, kojega vodi župnik Staroga Grada.

Slika 38 – kapelica Srca Isusovog (E-C5-3)

Slika 39 – kapelica uzidana u ogradnu gomilu (E-B5-1)

⁵ "Kapela sv.mihovila vrbanj hvar" by Chippewa - Vlastito djelo postavljača. Licensed under GFDL via Wikimedia Commons - https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kapela_sv.mihovila_vrbanj_hvar.jpg

4.1.7. Stražbenica – građevina protugradne obrane

Jedna od mjera modernizacije poljoprivrede koje je provodila Austro-ugarska u 19. stoljeća bila je i izgradnja sustava obrane od tuče, koji se sastojao od sustava *stražbenica* na uzvisinama oko Polja iz kojih se kod približavanje nevere pucalo u oblake i bukom nastojalo suzbiti tuču. Stražbenice su bile male zidane kućice pokrivenе kupom kanalicom, a imale su vrata s ključem, prozor i veltrinu. U njima se čuvao *kanun* (minijaturni top, mužar) u kojega se stavljala limena *trumba* – pojačivač zvuka.

Za opsluživanje sustava bio je zadužen po jedan čovjek u selu, a svako selo imalo je jednu ili dvije lokacije sa koje se pucalo: Starač, Purkin kuk, Sveti Vid/Hum, Oštra glava (Svirče), Košulj dolac (Svirče), Vrisnik kod crkve, Na kanune (Jelsa), Tatinja, Maslinovik, te vjerojatno negdje u okolici Pitava.

Slika 40 – stražbenica na Maslinoviku (E-D18-2)

Slika 41 – Ostojića mlin (E-B5-6)

4.1.8. Mlinica

Na području Jorine ispod Dola i danas postoje ostaci zgrade mlina zvanog Ostojića mlin čiji je vlasnik početkom 19. stoljeća bio dr. Ostojić, lokalni posjednik za kojega se vežu još neke predaje. Kao pogon je služila bujica koja je u to vrijeme kad po brdima nije bilo toliko vegetacije bila puno bogatija vodom i moguće da je radila veći dio godine. Drugi vodenim mljin na otoku bio je ispod Pita vskog vira kod Jelse.

Na uzvisini Vetežinji hum izvan područja obuhvata i danas se vide ostaci vjetrenog mlina koji je prema riječima kazivača bio građen u vrijeme prve austrijske uprave na prijelazu 18. i 19. stoljeća. Još dvije vjetrenjače su bile u Hvaru i dvije u Starom Gradu.

4.2. Suhozidi, kolnjici, gomile

Na području polja nalazimo više tipova suhozida u odnosu na morfologiju terena i poziciju komunikacije. Terenskim pregledom nisu pronađeni neki iznimno složeni ili atraktivni primjeri – prevladavaju podzidi, gomile i uobičajeni dvostruki zidovi. Racionalnost korištenja maksimuma plodne otočke zemlje nalaže tipologiju uske vezanosti međe i puta koji su često povezani u jedinstvenu strukturu.

Dvostruki ogradni zid kod kojeg se prostor između dva lica zapunjava *škajom* u lokomgovoru se naziva *kolnjik*, odn. *dupli kolnjik*. Po takvom zidu često ide i put. Hijerarhija putova uvjetuje varijacije u širini. Glavne prometnice su uglavnom građene kao niski *kolnjik* širok oko 3m, dok su lokalni pješački i servisni putevi uži. Kod puteva omeđenih zidovima često nalazimo varijacije u jednostranom ili obostranom nadozidu uz rubove - završetku zida koji formira svojevrsnu ogradi i služi kao ojačanje konstrukcije. Takav nadozid može biti izведен u tehnici zidanja *unjulo* ili kako lokalni kazivač kaže, *injulo* - jednostrukim jednostavnim zidom koji se brzo zida.

Slika 42 – urušena pristava zidana pločastim vapnencem na predjelu Duge njive

Slika 43 – visoki ogradni zid na predjelu Rašnik

Ogradni zid može biti građen i sa završnim redom većeg pločastog kamena, tj. *na paštune* (u lokalnom govoru Svirča) ili *na turte* (u lokalnom govoru Vrisnika i Vrbanja). Takvi zidovi su skupljii za izradu, smatraju se bogatijim, čvršćim i otpornijim jer kamene ploče pokrivaju cijeli zid i ublažavaju utjecaj atmosferilija na konstrukciju zida. Ako je pak završetak bez ikakvih posebnih detalja, kaže se da je završen *prosto*, jednostavno. U liniju zida može biti ugrađena i *gustina*, sa obostranim *pjoverima*, pa vodu zajednički mogu koristiti obje parcele koje dijeli međa. Ujedno je otvor gustirne niži od zida pa je to i mjesto mogućeg prelaska sa jedne parcele na drugu.

Kao i svugdje, zida se od lokalno dostupnog kamena izvađenog direktno kod čišćenja polja ili pak iz lokalnih kamenoloma, *kava*, *petrada* pa nalazimo ziđe od pravilnijeg i pločastijeg kamena, kao i ono od grubog i nepravilnog konglomerata. Ovisno o funkciji i zahtjevnosti posla kamen može biti manje ili više priklesan, obrađen u svrhu funkcionalne dugotrajnosti ali i reprezentativne estetike.

Pristava je podzid čija je primarna funkcija sprječiti urušavanje zemlje na nagnutom terenu. Ugrađena je u teren tako da ima samo jedno lice, najčešće sa otklonom od vertikale radi stabilnosti, pogotovo ako se radi o višem zidu. *Pristava* može završavati na koti višeg terena ali može imati i nadozid, završetak. U lokalnom govoru *podzid* u užem smislu riječi zapravo je sekundarni zid koji svojom masom u temelju pridržava

pristavu. Najviše *pristava* nalazimo prema rubovima polja gdje se teren počinje uspinjati pa je formiran blago terasasti krajolik. U takvim situacijama nalazimo detalje poput konzolnih kamenih *skala* koje povezuju primjerice dvije terase maslinika. Kamenje korišteno za skale mora biti pločasto izduženo kako bi imalo dovoljno oslonca unutar zida i adekvatnu širinu gazišta izbačenu na lice zida. Stubište može biti izvedeno i na način da su linije zida na mjestu stubišta tlocrtno izmagnute za širinu kraka pa je konstrukcija stuba jednostavnija. U nedostatku kamenih skala, preko suhozida se prelazi drvenim širokim ljestvama.

Slika 44 – parcelacija sa pravokutnim rasterom *kolnjika* na imanju na predjelu Moče. U svaku od ograđenih parcela spušta se konzolnim skalama

Slika 45 – ambijent zidanih gomila u bivšem vinogradu, danas borovoj šumi na predjelu Gobaško bardo

Pristava je morala zadržati zemlju, ali biti vodopropusna. Ako se pokazalo da je potrebno ostvariti dodatnu propusnost za vodu, zidalo se na kant ili *na libre*. Osim toga, u ziđu često nalazimo manje odvodne otvore. Uz i između pristava često nalazimo kanal ili *fošu*, razdjelicu između poljoprivrednih zemljišta, koja je imala dvostruku namjenu – prikupljanja ocjednih voda i kontrole da korijenje maslina ne bi probijalo s jedne parcele na drugu. Obzidavanje kanala je također jedna od temeljnih funkcija podzida kao suhozidne strukture.

Na mjestima gdje je inicijalno trebalo ukloniti više kamena nego što je bilo potrebno za gradnju međe, puteva ili građevina, formirane su veće ili manje gomile koje dodatno mogu biti kružno podzidane kako bi zauzimali manju tlocrtnu površinu na parseli. Nalazimo primjere gdje je čitava parcella uređena kružnim ili nepravilnim podzidanim gomilama. Gomila može biti i longitudinalna struktura uz među, kada se naziva zid - gomila. Kod složenijih gradnji, kao i kod terasa, nalazimo konzolne stube koje vode na vrh gomile, koja je u tom slučaju služila kao osmatračnica, za sušenje smokava ili za postavljanje zamke za ptice.

Gumna su suhozidne kružne platforme za vršenje žita. Ponekad slična obzidanim gomilama ali puno niža i zaravnate gornje plohe. U polju nalazimo mnoštvo manjih gumna, rjeđe samostalnih a češće na neki način povezanih sa putem - kao proširenje ili odvojak. Izdignutost puteva u odnosu na teren ujedno odgovara konfiguraciji proširenja gumnom.

4.3. Neki detalji

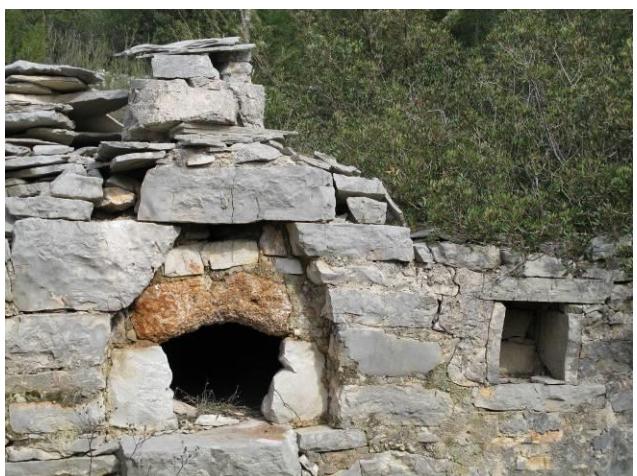

Slika 46 – foša uz rub parcele, Moče

Slika 47 – gumno pokraj kuće, stan na predjelu Duge njive (E-C16-7)

Cukarona stina

Uz ulaze kuća ponekad je uzidana *cukarona stina*, kalcit, kristalični vapnenac kojoj su pridavali posebnu draž, moć. Taj se vrsta kamena koristila se i za izradu krušnih peći kao građevni kamen, a pogotovo je služila smrvljena u prah za miješanje sa *gnjilom* (glinom) i vapnom u omjeru 1:1:1 – za izradu poda krušne peći.

Slika 48 – konalica, kamenno-cementni žlijeb za hvatanje kišnice s krova, teza na predjelu Igrališće

Slika 49 – krušna peć na stanu na Rašniku, nadvoj otvora je od cukarone stine

Zamke za ptice

Malo poznat detalj koji se često sreće na okućnicama stanova su plitka udubljenja u živom kamenu, koja su služila za lov manjih ptica zamkama. U takvo udubljenje nalila bi se voda, a iznad, pomoću samookidajućeg mehanizma od četiri međusobno uglavljenе grančice, postavila zamka od kamene ploče. Ptica bi privučena vodom, sama pokretala mehanizam i rušila ploču na sebe, a čovjek je trebao biti u blizini da se uhvaćenog plijena ne bi dočepali razni grabežljivci. Ptice grabljivice poput jastrebova također su se lovile takvom zamkom, samo bitno većih dimenzija, kao ješka je služio miš, a zamka se postavljala na neku

veću gomilu u polju kojoj se na vrh dodatno uspravljao kamen koji je svojim istaknutim položajem privlačio grabljivice kojima takva mjesta služe kao osmatračnice za lov manjih životinja.

Slika 50 – model zamke za ptice pjevice, izradio Ivan Vranković

Slika 51 – zamka za jastreba na vrhu gomile na predjelu Jurkovica (E-C8-5)

Vrota

Ulaze u pojedine parcele u Polju naglašavaju jednostavna, ali za poljodjelske standarde monumentalna vrata, ulazi širine oko 1 paša. Dva stuba pravokutnog presjeka zidana od kamena nose plitki kameni luk ili drveni nadvoj sa strehicom od kamenih ploča. U novijim i skromnijim izvedbama stupovi i nadvoj-streha su betonski. Vratnice su rijetko gdje sačuvane, pune drvene ili jednostavna kovana rešetka. Ova su vrata redovito gotovo dvostruko viša od zida koji okružuje parcelu, te je stoga jasno da njihova svrha nije isključivo utilitarna, nego i reprezentativna – indikator su posjedničke svijesti i ponosa, te podsjećajući na ulaze u vrtove đardina u gradu unose određeni urbani karakter u poljodjelski krajobraz.

Slika 52 – vrota na predjelu Ivončeve njive, godina gradnje 1928.zabilježena na kamenom luku

Slika 53 – vrota na predjelu Knežine

5. LITERATURA I DRUGI IZVORI

1. BEŽIĆ BOŽANIĆ, Nevenka (1987.) Toponimi posjeda i antroponomi najstarije viške bratovštine, Čakavska rič. Polugodišnjak za proučavanje čakavske riči, Vol.XIV, Split
2. BIBIĆ-ŽIŽE, Miko (2010.): Trimi - čuvari naših polja i ljudi, Kruvenica 14, Hvar
3. BOJANIĆ OBAD-ŠĆITAROCI, Bojana (1997.): Tradicijsko graditeljstvo središnjeg dijela otoka Hvara, zagreb
4. BRAICA, Silvio (1997.): Etnografija otoka Hvara, Ethnologica Dalmatica Vol. 6, Split
5. BUBLE, Sanja i dr. (2007.): Modeli gradnje poljskih i ribarskih kućica, Pouke baštine za gradnju u hrvatskome priobalju, ur. J.Belamarić, Zagreb
6. CARTER, F.W., (1992.) Agriculture on Hvar During the Venetian Occupation: a Study in Historical Geography. Hrvatski geografski glasnik 54, Zagreb
7. ČOLAK, Nikola (1962.): Borba novih stanovnika na srednje dalmatinskom otočju u XVII I XVIII stoljeću za očuvanje stečenih privilegija, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.VI, Hvar
8. DUBOKOVIĆ-NADALINI, Niko (1959.): Emancipacija naselja hvarske ravnice od feudalnog oblika crkvene uprave, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.I, Hvar
9. DUBOKOVIĆ-NADALINI, Niko i RUŽEVIĆ, Vinko (1974.): Urbanistički i građevinski razvoj Staroga Grada u prošlosti, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.IV, Hvar
10. FREUDENREICH, Aleksandar (1962.): Narod gradi na ogoljenom krasu, Zagreb-Beograd
11. FREUDENREICH, Aleksandar (1972.): Kako narod gradi, Zagreb
12. GAMS, Ivan (1991.): Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal, Geografski zbornik, XXXI, Ljubljana
13. HVARSKI STATUT (1991.), gl. ur. Vladimir Rismundo, Split
14. IVEKOVIĆ, Ćiril M. (1925.): Bunje, čemeri i poljarice, Zagreb
15. JAROSZEWSKY, Pavel (2009.): Crkve i crkvice Staroga Grada, ur. Vinko Tarbušković, Stari Grad
16. KALE, Jadran. (1998.): Je li se u neolitu stanovalo u bunjama?, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, Zagreb
17. KASANDRIĆ, Ivo (1978.): Gratia - agrarni odnos na općinskoj zemlji, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.V, Hvar
18. KONSTANTIN PORFIROGENET (2003.): O upravljanju carstvom, prev. i prir. N. Tomašić, Zagreb
19. KOLUMBIĆ, Mirjana i PETRIĆ, Marinko (1982.): Spomenici NOB-e i revolucije na otoku Hvaru, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.VI
20. KOVAČIĆ, Joško (1993.) Hvarski ager u srednjem i novom vijeku, Mogućnosti 1-2, Split

21. KULUŠIĆ, Sven (1999.): Tipska obilježja gradnje "u suho" na kršu Hrvatskog primorja (na primjeru kornatskih otoka), Hrvatski geografski glasnik, Zagreb
22. MILIČIĆ, Mirko (1955.): Nepoznata Dalmacija. Studija o seoskoj arhitekturi, Zagreb
23. MIROŠEVIĆ, Franko (1987.) Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929., Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Vol.20, Zagreb
24. NOVAK, Grga (1960.): Hvar kroz stoljeća, Hvar
25. PLETERSKI, Andrej (1996.): Strukture tridelne ideologije pri Slovanih, Zgodovinski časopis 50:163-185.
26. POLITEO, Ivo (1978.): Vinogradarstvo otoka Hvara, Prilozi povijesti otoka Hvara, Vol.V, Hvar
27. POPOVIĆ, Sara i ČAVIĆ, Aldo (2012.), Starogradsko polje, Stari Grad
28. RAUKAR, Tomislav (2007.): Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku, Split
29. SKRIVANELI, Pjer (1978.): Prilog poznavanju trina na otoku Hvaru. Kompleks trina na položaju Rake kod Jelse, Zapisi o zavičaju 5, Jelsa
30. SKUPINA AUTORA (2013.): Gradimo u kamenu, II. izdanje, Slobodna Dalmacija, Split
31. ŠRAJER, Filip (2014.): Sa Antunom Vrankovićem u lovnu na trime, www.dragodid.org, pristup ožujak 2015.
32. TARBUŠKOVIĆ, Vinko (2008.): Starogradsko polje - baština UNESCO-a : povijest istraživanja i razvojne mogućnosti, Obavijesti HAD 40
33. TUDOR, Ambroz (2004.): Ladanjska izgradnja i formiranje agrarnog krajolika- primjeri zapadnog dijela otoka Hvara, Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, ur. M.Pelc, Zagreb
34. ZANINOVIC, Marin (1980.): Starije građevinske tehnike na Hvaru, Materijali tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb

Ostali izvori:

35. BUBLE, Sanja i RADOVANI, Ivana, Konzervatorski odjel u Splitu (2005.), digitalna karta lokacija etnobaštine dijela Starogradskog polja, arhiva Konzervatorskog odjel
36. POPOVIĆ, Sara, Agencija za upravljanje Starogradskim poljem (2012.): Monitoring Starogradskog polja, Registar izgrađenih objekata, probijenih puteva, odlagališta otpada i vađenja zemlje, arhiva Agencije
37. JUVANEC, Borut (2004.): Dry stone shelter – Croatia 2 (arhitektonski snimci trima), www.dragodid.org , pristup ožujak 2015.
38. HORVATIĆ, Berislav (2002.): fotogalerija i zapisi sa terenskog obilaska hvarske baštine, www.dragodid.org , pristup ožujak 2015.
39. PLANČIĆ, Mladen (2004.): Trimi, teze i kućice (fotogalerija), www.dragodid.org , pristup ožujak 2015.

40. HORVATIĆ, Berislav. The trims of Hvar (fotogalerija) , <http://hvar05.ifs.hr/> , pristup: ožujak 2015.).
41. JAVNI popis hrvatske suhozidne baštine, www.suhozid.hr, pristup ožujak 2015.